

Антоанета Дончева

**Азът и Другият
в западноевропейската култура на XX в.**

София, 2014

На корицата:
René Magritte, La Reconnaissance Infinie

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

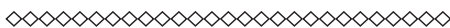
© Антоанета Дончева, автор, 2014
© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-468-6

Антоанета Дончева

**АЗЪТ И ДРУГИЯТ
В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАТА
КУЛТУРА НА XX В.**

Водещ редактор
Георги Каприв

СЪДЪРЖАНИЕ

Думи за въведение (<i>проф. Георги Каприв</i>).....	9
Предговор.....	13

I.

ИСТОРИЧЕСКО РАЗГРЪЩАНЕ НА МОДЕЛИТЕ ЗА ПЕРСОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ / 17

1. Предмодерните модели на персонална идентичност.....	19
1.1. Антични модели на персонална идентичност.....	19
1.2. Християнската антропологическа самоидентификация	24
1.3. Средновековната интерпретация на персоналната идентичност	28
Августин.....	28
Боеций и Ричард от Сен Виктор	33
Тома от Аквино и Дънс Скот.....	35
1.4. Средновековната юридическа интерпретация на персоналната идентичност	37
1.5. Рационализъм в теорията и персонализъм в практиката на средновековните правни и философски програми.....	45
2. Визии за Аза и модели за производство на персонална идентичност в Новото време	52
2.1. Преходът от Средновековието към Новото време.....	52
2.2. Реформацията и Контрареформацията.....	58
2.3. Новото природознание	63
2.4. Погледът към Аза във философията на XVII и XVIII в.	67
Общият контекст	67
Индивидуалност и личност	69
Рационализмът и емпиризмът	75

6) Антоанета Дончева * Азът и Другият в западноевропейската култура на XX в.

Декарт	75
Джон Лок и Дейвид Хюм.....	79
Блез Паскал.....	82
2.5. Просвещението и немският идеализъм.....	84
Просвещението	84
Немският идеализъм.....	91
Кант.....	91
Фихте.....	95
Хегел и неговите критици	99
3. Азът и персоналната идентичност във философската култура на XX в.	106
3.1. Бел епок, новата парадигма в природознанието и неklasическата рационалност.....	106
3.2. Производство на идентичност чрез тоталитарните идеологии и практики	112
3.3. Полагане на азова идентичност чрез уникалност и персонална диалогичност	116
Хусерл.....	116
Хайдегер.....	121
Ясперс	131
Екзистенциализмите.....	140
Марсел: имане и битие.....	144
Камю: абсурдът.....	148
Сартър: екзистенциализмът е хуманизъм.....	152
3.4. Епилог	159

II.

АЗЪТ И ДРУГИЯТ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ТВОРЕЦА / 161

1. Луис Карол срещу Алиса – „отмъщението“ на езика.....	163
1.1. Увод.....	163
1.2. Лабиринтът – Език.....	172
Луис Карол и нонсенсът	178
Трябва ли името да означава нещо?	185
1.3. Тяло, памет, хронотоп	196

1.4. Всичките думи бяха се изменили. Комуникация и власт.....	202
1.5. Вместо заключение. От приключенията на Алиса до очакването на Годо.....	207
2. Жорж Батай – „История на окоето“. Струйка кръв	217
3. Жан-Пол Сартър.	
„Погнусата“ – наранената плът на съществуването	235
3.1. Абсурдът	235
3.2. Нещата са тук – уродливи, упорити, огромни... Погнусата на о-вещ-ения Аз.....	246
3.3. Адът – това са другите. Аз – Другият. Азът за себе си като някой Друг	253
3.4. Тялото на Другия. Тялото ми като Друг.....	258
3.5. Езикът – думите, които непрестанното се връщат	265
3.6. Прободеното време.....	269
4. Парчета счупени огледала – Франц Кафка, Джорджо Де Кирико, Самюъл Бекет, Харолд Пинтър ..	278
4.1. Бог е мъртъв	279
4.2. Естетика на провала	285
4.3. Франц Кафка. Една клетка отиде да си търси птичка	287
4.4. Ефектът на движещите се пясъци – Кафка, Де Кирико, Бекет, Пинтър	290
4.5. Стратегии за постигане на ефекта на движещите се пясъци. Ролята на обектите. Зевгматичен ефект	293
4.6. Неподвижност – движение.....	297
4.7. <i>Ширнала се е огромна пустиня...</i> Субверсия на хронотопа.....	299
4.8. Меланхолията. Мълчанието.....	304
5. Аз съм в думите, направен от думите...	
Езикът на самоотнемания се субект на Бекет	308
Заключение	321
Цитирана и ползвана литература.....	325
Именен показалец	337

Посвещавам на моите родители:

*На баща ми, който ценеше и обичаше
всеки миг от живота си
и не можа да дочака тази книга.*

*На майка ми – за нейната
себеотрицателност и любов.*

ДУМИ ЗА ВЪВЕДЕНИЕ

Антоанета Дончева изгражда текста си в семпла, но много устойчива схема. В първата част тя слага за основа една широка ментално-историческа панорама на моделите за производство на персонална идентичност, в които се формират европейските схващания за Аза и Другия, а във втората детайлно се оглеждат визиите за тяхната определеност и проблематичност при фигури, емблематични за ХХ в.: Батай и Сартър, Кафка и Бекет, Де Кирико и Пинтър, на пръв поглед неочаквано оглавени от Луис Карол (поч. 1898 г.). Колкото е лесна за описване тази структура, толкова е трудна за удържане и реализиране.

Отдалеч се вижда, че пред нас е резултат от дългосрочна изследователска програма, многогодишни натрупвания и солидно изграден концепт. Първата част тръгва от схващанията на Античността и следва хода на културната история до 60-те години на ХХ в. Следят се като че ли най-вече разгръщанията на философските определения, и то хронологично. Това проследяване няма обаче характера на предопределено „снемане“ на възгледи, които някак да кулминират в прозренията на авторите, анализирани във втората част.

Меродавните тълкувания на Аз-овостта са представени в драматичната им нееднозначност и противоборство. С отчетлива яснота са формулирани алтернативите, генерирани в европейската културна история. Философските позиции се артикулират в контекстуалните пространства на историческите епохи, при което погледът се уплътнява чрез въвличане в социалните, политически, религиозни, артистични, природонаучни, юридически, стопански и т.н. измерения на тези пространства. Дончева се справя с този жест, нелесен за координирано овладяване.

Тя убедително очертава исторически-антропологическата, социалната и епистемната обвързаност на съответните концепти, предзадаваща и моментите на континуитет, и тези на пре-

къснатост и срив. Убедителността идва от увереното владение на масивен фонд знание, високо концептуалното му систематизиране и прецизното селектиране на възловите мотиви. Част от темите, следва да се забележи, стават за първи път предмет на анализ в нашата хуманитаристика.

Отстояваният в нейните изследвания – напук на съвременната дисциплинарна специализация – културно-исторически синкретизъм дава богат резултат. Видима става „виртуалната библиотека“ както на западноевропейската култура като цяло, така и на отделните ѝ епохални фондове. В тази мрежа философските схващания се уличават като говорители на общо-ментални визии, форматиращи профила на културното и социалното присъствие на европейския човек.

Проследяването на анализа създава усещането за напредване в разширяваща се фуния. Ако наблюденията върху предмодерните фиксирания на Аза са настроени да улавят най-вече структурополагащия кофраж, то сондажите в културата на Новото време стават все по-детайлни. В хода на това движение става очевиден генезисът на кризата, произвеждаща драматичните обертонове в поставянето на въпроса за Аза и неговата идентичност, характерни най-вече за XX в.

Впечатляващо е, че ако в по-ранните времена Азът се формулира центростремително, при което „Другият“ се въвежда по-скоро като философско-логическа фигура, то през XX в. в ход влизат мощни центробежни сили. Те рязко разколебават увереността в самодостатъчността на Аза, в потенциите за иманентното му дефиниране и все по-активно извеждат Другия като определител на неговото наличие и същината му.

Дончева и декларира, и демонстрира факта, че XX в. генерира притеснително многообразие от проекти за производство на персонална идентичност. Дори най-едратата схема, следваща от противодействието между производствата на идентичност чрез тоталитарни идеологии и практики, от една страна, и полаганията на азова идентичност чрез уникалност и персонална диалогичност, от друга, говори ясно за това. Не се оставя място за никакво съмнение и относно тревожното разноречие и даже относно несъизмеримостите в рамките на втората програма.

От този хоризонт става очевидна мотивацията за избора на визиите, детайлно обмисляни във втората част на изследването. Става дума за възгледи, разгърнати със средствата на изящната литература и визуалните изкуства, драстично очертаващи „метафизиката на разпада“. Разпад както на Аза, допускащ самоочевидността на своята идентичност, така и на връзката „Аз-Другия“, гледана обичайно едва ли не като естествена първична „клетка“ на антропологичното. Изследвани са някои от великите майстори на апофатизма при извеждането на човешката идентичност. Който обаче няма нищо общо с nihilизма.

Тръгва се от тревожещия целия ХХ в. Карол, фиксира разпада на привидната езикова „приютеност“, минава се през компрометирането на идентифицирането чрез телесността и се върви към все по-радикалното дискредитиране на всички привидно естествени оператори на персоналната идентичност и на връзката „Аз-Другия“ (Аз-Ти, Аз-то и т.н.). „Естетиката на провала“ води чрез апофатични логикки към необходимостта от ненаивно практическо преформулиране на човешкото и неговата конституция.

Вътрешната телеология на текста е заявена най-категорично към финала, в главата, посветена на „квартета“ Кафка-Де Кирико-Бекет-Пинтър. С наглед акварелна техника, с лекота, гарантирана от целия натрупан масив на изследването, Дончева постига мощен полифоничен ефект, превежда през точките на хармоничен резонанс, но и на дисонанс между различните „програми“, оголващи трагичното състояние на човешкото такова, каквото е то в днешното си състояние, и невъзможността да се остане в него.

Има още една телеология, която – много условно – може да се нарече „външна“. Тя е ясно заявена и в предговора, и във финала на текста. Авторката еднозначно обявява намерението си да продължи изследването и тълкуването и на други линии в тази посока, да направи следващата „стъпка“. Солидно подготвеното „шаси“ не оставя никакви основания за съмнение в това начинание.

Проф. Георги Каприв

ПРЕДГОВОР

Какво е Азът? Дали е неуязвимото Cogito на Декарт или е Обезвереният и болен човек на Ницше? Или пък е скрит в думите и проявяващ се в наратива, както предлага Пол Рикъор?

Може би Азът е нещо, което можем да открием само случайно или е започнал да се ражда още от приказките и детските книги, които сме чели в детството си?

Може би кризата на персоналната идентичност е продукт на модерните митове или трябва да признаем, че пътят на себеоткриването е едно трудно и много по-често невъзможно пътешествие, в което не сме сами, а в компанията на *Другия*.

Тази монография е предложение за едно подобно пътешествие.

Настоящото изследване е структурирано в две обособени, но взаимно зависими части. Неговата цел е да изведе генетично, тръгвайки от времето на късната антична класика и преминавайки през Елинизма и древен Рим, Средновековието и културата на Новото време, проблемното самоидентифициране на Аза, отношението Аз-Другия в неговите драматични измерения и извеждането на кризата на персоналната идентичност в литературата и изкуството на Западна Европа в първата половина на XX в.

В първата част се прави интегрален анализ на програмите за персоналната идентичност, удостоверени във философската и – макар и частично – юридическата и политологичната литература от Античността до средата на XX в. – секуларна и религиозна. Задачата на анализа е да изведе наличието на двете основни линии за производството на идентичността на Аза в европейската култура: производство на негова колективна идентичност и производство на идентичност през уникалното персонално битие. Разбира се, въпросът за Аза има за своя неотделима от него част проблематизирането на *Другия* и изграждането на неговия образ. Нещо повече, самото полагане на *Другия*

и отнасянето към него е съществен елемент от персоналното идентифициране и самоидентифициране.

Особено внимание е обърнато на философските концепции, характерни за първите шест десетилетия на XX в., с акцент върху онези, които имат корена си във феноменологията. Анализът държи особено на поместването на тези концепти, както и на принадлежните на предните столетия, в общия им културен контекст. Особено в последния дял от първата част специално се изтъкват тематичните и концептуални ядра, станали база и за художествената литература на тогавашното време. Изследването се прави с оглед на синкретизма на културата от времето преди появата на глобализационните процеси и свързаните с тях динамики на регионализация, както и специализацията на науките и изкуствата.

Предмет на изследването във втората част са някои от водещите литературни фигури на XX в., каквито са Жорж Батай, Франц Кафка, Жан-Пол Сартър, Джорджо Де Кирико, Самюъл Бекет и Харолд Пинтър. Първият дял е посветен на Луис Карол и неговите книги, посветени на приключенията на Алиса като симптоматични за проблема, който е обект на настоящето изследване: разколебавайки традиционата представа за смисъла на езика и неговата функция, той демонстрира радикално нова идея за време, действие, език, диалог и сюжет – нещо, което повечето смятат за тъмната страна на човешка природа. Субектът се разглежда като дезинтегриран физически и психически, а неговата среда е деконструирана и необратимо фрагментирана.

Жорж Батай, Франц Кафка, Жан-Пол Сартър, Джорджо Де Кирико, Самюъл Бекет и Харолд Пинтър са обект на последващ интерес. Към тях неслучайно е присъединен Джорджо Де Кирико с неговата „метафизична живопис“. Авторите са подбрани сред водещите имена на творците, поставящи – в съпротива срещу тоталитарните идеологии на века – центъра на тежестта върху формирането на Аза чрез базиране върху неговите уникални свойства и „откриването“ на *Другия* посредством интересубективна мрежа от връзки, базирана на същия принцип. Успоредно с това те са сред творците, изразили по най-убедителен и точно затова тревожно-сугестивен начин крехкостта на

модерния Аз, спонтанния му нагон към несигурност и разпад, проблемната връзка с *Другия*.

За специализирания читател става ясно още от погледа към селектираните автори и теми, че са подбрани позиции и решения, които стоят в интуитивно ясна кореспонденция помежду си. Става дума за една устойчива тенденция в европейското мислене, очевидна за тревожните умове веднага след края на времето, обичайно наричано бел епок. При цялата разнородност на генезиса и развитието на изследваните автори, става видно, че те се ръководят от сходни интуиции за участието на човека и споделят сходни тревоги.

Колкото и идеологическите говорения, характерни за ХХ в. и намиращи приложение до днес, да подразделят тези автори като принадлежащи на различни програми, могат да бъдат отчетливо изведени допирните точки на тяхната мисловност и чувствителност. В текста са отделени немалко страници, които се опитват аргументирано да изведат позиции, които не се вписват в масово разпространяваните клишета относно изследваните тук светогледни нагласи, продължаващи да оказват влияние върху нашата култура. Редом с трезвостта, липсата на разводняващ сантимент и наивен оптимизъм, изследването държи да обърне внимание на антропологически позитивните нагласи на тези позиции, стремещи им към утвърждаване на виталността и креативността на уникалния човешки Аз, въпреки дехуманизиращите – и агресивни – потенциали на социума и културата след края на Първата и особено по времето на Втората световна война и след нея.

Изследването е лишено от илюзията да задава някаква основна насоченост или определяща парадигма на мисленето за персоналната идентичност, за Аза и интерсубективността в първите десетилетия след трагедията на последната световна война. Тъкмо напротив, чрез поливариантните анализи, базисни за първата му част, то настоява, че във втората част е подложено на тълкуване една от обилно наличните перспективи към проблематиката. Тяхната множественост е най-безспорното свидетелство за мощната криза, обхванала европейската култура тъкмо с оглед на тази решаваща антропологическа тема.

I.

ИСТОРИЧЕСКО РАЗГРЪЩАНЕ НА МОДЕЛИТЕ ЗА ПЕРСОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

Усетът за самотъждественост или самоидентичност е неотделим от човешкото същество. Няма период в човешката история, в който да не е налице индивидуално съзнание и самосъзнание, самоутвърждаването на Аза. Спонтанното утвърждаване на самотъждествеността в синхронен и диахронен план е навярно един от първите мисловни актове. Теоретичното рефлектиране на тъждеството обаче е рационална операция от достатъчно сложен тип.

Симптоматични в тази посока са размишленията на Владимир Соловьев. Анализирайки проблемността при установяването на тъждественост, той настоява, че добиването на познание за нея, отиващо отвъд актуалното или феноменалното битие на мисленото като тъждествено, става възможно едва при синтеза на естественото и мистичното знание. В този контекст той показва обективните основания за колебанията при увереността в личното самотъждество („самотъждеството на емпиричния субект“). Неговата реалност е неразривно свързана с неопределено множество факти на външния опит в пространството, времето и причинността и не може да има по-голяма достоверност от тях. Соловьев отхвърля свеждането на Аза до безразличен феноменологичен субект и на личното тъждество до абстрактната форма на тъждеството въобще ($A=A$). Затова при търсенето на „самодостоверността на субекта“ той обосновава насочва към анализ както на външното, така и на вътреш-

ното съдържание на живота, към „психологичната действителност на индивидуалното Аз“: към „психологически опосредстваната увереност“, изискваща своето логическо оправдание.¹ Стратегиите за теоретическо и практическо формулиране на персоналната идентичност и критериите за нейното определяне имат своите корени още в античността.

¹ Вж. Вл. Соловьев, Сочинения, т. 1, Москва, 1988, с. 738 и 790–794.